

UOT: 811.512.1

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ- LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ XI ƏSR
TÜRK XALQLARININ ETNOQRAFİK LEKSİKASI

Şəbnəm Həsənli-Qəribova
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu
Bakı, Azərbaycan
shabnam.hasanli@yahoo.com
[Orcid: 0000-0003-0912-4504](https://orcid.org/0000-0003-0912-4504)

Xülasə

Türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyəti tarix boyunca həm zənginləşmiş, həm də bəzən yad təsirlər altında unudulmuşdur. Bu prosesin bir parçası kimi milli mədəniyyətin aynası olan etnoqrafik lüğət tərkibi konkret tarixi şəraiti, həmin mühitdə yaşayan xalqın məişətini, milli mentalitetini aydın şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan etnoqrafik leksikanın toplanması və sistemləşdirilməsi struktur-semantik əlamətlərinin ayırd edilməsi, yayılma areallarının dəqiqləşdirilməsi kimi bir çox etnolinqvisitik məsələlərin həllinə də imkan yaradır. Qədim qaynaqlar, leksikoqrafik tədqiqatlar isə tarixən türkün təfəkkürünün, məişət tərzinin, milli dəyərlərinin, etnokulturoloji xəzinəsinin zəngin olduğunu müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Türk-islam mədəniyyətinin formalaşmış inkişaf etdiyi 11. əsrə işıq tutan ən dəyərli qaynaqlardan biri də "Divanü-luğat-it türk" əsəridir. Etnoqrafik, etno-lingvistik və etno-kulturoloji xəzinə rolu oynayan əsərin etnoqrafik leksikası məqalənin tədqiqat obyektidir. Divanü- luğat- it türk" əsərində verilən türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının təhlili nəticəsində məlum olur ki, türk xalqları qədim etnoqrafik mədəniyyətə malik olmuş və həmin mədəniyyəti özündə əks etdirən sözlərin əksəriyyəti qədim formalarını qoruyub saxlamışdır. Dövrümüze qədər gəlib çıxmış bu dil vahidlərinin müxtəlif fonomorfoloji variantları türk dillərinin dialekt və şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Açar sözlər: M.Kaşğari, etnoqrafik sözlər, lüğət tərkibi, şamanizm, etno-mədəni

ETHNOGRAPHIC VOCABULARY OF THE TURKIC PEOPLE OF THE XI CENTURY IN
"DIVANU-LUGAT-IT TURK" BY MAHMUD KASHGARI

Shabnam Hasanli-Caribova
Doctor of philological sciences, Ass. Professor
ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi
Baku, Azerbaijan

Symmary

The material and spiritual culture of the Turkic peoples has been enriched throughout history and sometimes forgotten under foreign influences. As a part of this process, the composition of the ethnographic vocabulary, which is a mirror of the national culture, clearly reflects the specific historical conditions, the lifestyle of the people living in that environment, and the national mentality. In this regard, the collection and systematization of the ethnographic lexicon provides an opportunity to solve many ethnolinguistic issues, such as the distinction of structural-semantic features and the specification of distribution areas. Ancient sources and lexicographic studies are very important in terms of determining the richness of the Turk's thinking, lifestyle, national values, and ethnocultural treasure. One of the most valuable sources that sheds light on the 11th century, when Turkish-Islamic culture was formed and developed, is "Divanü-luğat-it Türk" is a work. The ethnographic lexicon of the work, which plays the role of an ethnographic, ethno-linguistic and ethno-cultural treasure, is the research object of the article. As a result of the analysis of the ethnographic lexicon of the Turkic peoples given in the work "Divanülüğat-it-türk", it is known that the Turkic peoples had an ancient ethnographic culture and most of the words reflecting that culture have preserved their ancient forms. Various phonomorphological variants of these language units that have come down to our time have been preserved in the dialects and dialects of Turkic languages.

Key words: M.Kashgari, ethnographism, lexicon, shamanism, ethnocultural

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ЛЕКСИКА ТЮРКСКОГО НАРОДА XI ВЕКА В «ДИВАНУ-ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Шабнам Гасанлы-Гарибова
Доктор филологических наук, доцент
Институт Языкознания им. Насими, НАНА
Баку, Азербайджан

Резюме

Материальная и духовная культура тюркских народов на протяжении всей истории обогащалась и порой забывалась под иностранным влиянием. В рамках этого процесса состав этнографической лексики, являющейся зеркалом национальной культуры, ярко отражает конкретные исторические условия, образ жизни людей, живущих в этой среде, национальный менталитет. В связи с этим сбор и систематизация этнографической лексики дает возможность решить многие этнолингвистические вопросы, такие как выделение структурно-семантических признаков и уточнение ареалов распространения. Древние источники и лексикографические исследования имеют большое значение для определения богатства мышления, образа жизни, национальных ценностей и этнокультурного богатства тюрков. Одним из ценнейших источников, проливающих свет на XI век, когда формировалась и развивалась тюрко-исламская культура, является произведение «Диваню-лугат-ит тюрк». Объектом исследования статьи является этнографическая лексика произведения, играющая роль этнографического, этнолингвистического и этнокультурного достояния. В результате анализа этнографической лексики тюркских народов, приведенного в работе «Диваню-лугат-ит тюрк», известно, что тюркские народы имели древнюю этнографическую культуру и большинство слов, отражающих эту культуру, сохранили свою древнюю формы. Различные фonomорфологические варианты этих языковых единиц, дошедшие до нашего времени, сохранились в диалектах и говорах тюркских языков.

Ключевые слова: М.Кашгари, этнографизмы, лексикон, шаманизм, этнокультурный

Aktuallıq. Dilin inkişaf səviyyəsi qrammatik quruluşun sabitliyi ilə yanaşı, leksik qatın zənginliyi, milliliyi ilə ölçülür. Hər bir dilin leksik tərkibi bu dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, əldə etdiyi elmi-mədəni tərəqqi səviyyəsini, eləcə də qurduğu əlaqələrin dinamikasını və yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün geniş və zəngin material verir. Belə ki, dilin leksik qatı başqa dil səviyyələrindən fərqli olaraq, daim inkişafdadır. Bu səbəbdən də xalqın müəyyən zaman müddətində keçdiyi tarixi inkişaf yolunda dilə təsir edən amillər, habelə cəmiyyət həyatında gerçəkləşən qlobal və ya lokal xarakterli dəyişikliklər dilin leksikasında daha tez öz əksini tapır.

Annotasiya. Dilin xalqın tarixilə bilavasitə bağlılığını göstərən əsas göstəricilərdən biri də etnoqrafik söz varlığıdır. Xalqın maddi yaşam tərzini və bununla bağlı yaranan etnoqrafik söz və ifadələr dildə uzun əsrlər boyu yaşadığı üçün dilin tarixiliyini özündə əks etdirir. Bu mənada etnoqrafik leksikanın istər qohum dil mühitində, istərsə də geneoloji bağlılığı olmayan dillərlə əlaqə kontekstində tarixi aspektdən öyrənilməsi dil sistemində semantik və fonomorfoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Ortaq tarixi keçmiş və dillərdəki etnoleksik paralellizm faktları bu dil elementlərinin meydana gəlməsinə səbəb olan mühit və şəraitin öyrənilməsinə də aktuallaşdırır. Bu mənada mühit və şəraitin nəticəsi kimi meydana çıxan etnoqrafik leksikanın tarixi türk xalqları aspektində tədqiqi türk dillərinin yaranmasını daha qədimlərə aparmaqla yanaşı, onların formalaşma mərhələlərini də müəyyənləşdirməyə zəngin faktlar verir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Milli adət-ənənə, məişət tərzini, geyim, kulinariya, ümumilikdə etnoqrafik leksika qədim türk xalqlarının mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla onun tarixi varlığının da mühüm göstəricisidir. Çünki lüğət tərkibinin milli dəyərlər və milli mədəniyyət ilə bağlı bu sferası nəsil-dən-nəsilə ötürülərək bugünümüzdə gəlib çatmışdır. Bununla əlaqədar olaraq türk xalqlarının etnik tarixini, onların miqrasiya proseslərini, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini öyrənmək üçün əvəzsiz

qaynaq olan etnoqrafik leksikanın mənşəyini, yayılma arealını, etimologiyasını, etnofiloloji cəhətlərini müəyyənləşdirmək türkologiyanın aktual problemlərindəndir. Etnoqrafizmlərin leksikoloji şəkidə həm omosioloji (əşya-söz), həm də semasioloji istiqamətlərdə tədqiqi coğrafi-dialektoloji, tarixi-müqayisəli və linqvotipoloji araşdırmalar üçün zəngin faktlar verir.

Etnoqrafik leksika xalqın əmək fəaliyyətinin, zəngin maddi və mədəni irsinin, dünyagörüşünün öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Etnoqrafik leksika əsasında müqayisəli tədqiqat apararaq və tarixi ardıcılığı izləyərək dillərin qohumluğu məsələsində düzgün nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu çoxşaxəli zəngin dil xəzinəsini hərtərəfli araşdırmadan bir xalqın nə özünün, nə də dilinin tarixini öyrənmək imkansızdır. Ümumiyyətlə, özündə tarixi, ədəbiyyatı, folkloru, incəsənəti, iqtisadiyyatı - bir sözlə xalqı əks etdirən etnoqrafik leksikanın tədqiqi xalqın mədəniyyətinin, onun adət-ənənələrinin, etnogenezisinin araşdırılmasına xidmət edir.

"Etnoqrafiya tarix elminin xalqları /etnosları/, onların məişəti, adət-ənənələrini, etnik birliklərin yaranması və inkişafı prosesini, xalqın etnogenezisini və etnik tarixini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki mütərəqqi ənənələri öyrənən bölməsidir" [1.8]. Bu baxımdan etnoqrafik leksikanın diaxron və sinxron, etnik-mədəni, tarixi aspektdən, o cümlədən tematik struktur-semantik, funksional-üslubi qruplar şəklində tədqiqi türk xalqlarının tarixi və müasir lüğət tərkibinin öyrənilməsində, qohumluq əlaqələrinin sübut olunmasında, xalqların qədim və zəngin tarixi, mədəni irsinin aşkarlanmasında yeni cığır açır. Etnoqrafik leksikanın ən qiymətli mənbələri isə şifahi xalq yaradıcılığı materialları, qayaüstü rəsmlər, qəbirüstü yazılar, elmi, ədəbi-bədii mənbələr, dialektoloji materiallar, arxeoloji qazıntılar sayılır. Qədim etnik milli cəhətləri özündə əks etdirən dilin etnoqrafik təbəqəsi tarixi və çağdaş türk dünyasının dil, tarixi, coğrafi, mədəni, mənəvi birliyinin güzgüsüdür. Xüsusilə, XI-XII əsrlər bu baxımdan diqqət cəlb edir. X əsrdən başlanan mənəvi və mədəni həyatdakı dəyişikliklər türk dünyası üçün yeniliklər qapısını açdı. Ancaq mənəvi həyatdakı belə dəyişikliklər keçmişin əsasında formalaşdığı üçün qədim örf və ənənələr unudulmadı, əsrlər boyunca atadan oğula, anadan qız-gəlinlərə ötürülərək, bir mədəni kult şəklində günümüzə qədər yaşamağa davam etdi. Bütün bu inkişaf, həyat tərzindəki yeniliklər, dövlətçilik ənənələrinin və yazı mədəniyyətinin sayəsində həm də yazılı mənbələrdə öz əksini tapdı. Bu mərhələnin ictimai- siyasi, iqtisadi- mədəni, elmi- bədii mənzərəsini isə biz Mahmud Kaşğarının "Divanü- luğat-it türk" əsərində görə bilirik. Türk xalqlarının dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış təzi haqqında məlumatları əks etdirən "Divanü luğat-it türk" XI-XII əsr türklərinin etnoqrafiyasının və etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində tükənməz mənbədir. Belə ki, "M.Kaşğari "Divanü-luğat-it türk" əsəri ilə ilk türk dilçiliyini müstəqilləşdirdi və türk dilçiliyini dünyanın Çin, ərəb, yunan dilçilik məktəbləri ilə bir sıraya qoydu." [2.8]. Bu əsər türkün böyüklüyünü, qəhrəmanlığını, yüksək elmini, mədəniyyətini, dövlətçilik ənənələrini, iqtisadi inkişafını, həyat tərzini mühüm faktlarla üzə çıxarır. N. Cəfərovun fikrincə desək, "...orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari "Divan"ı umumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, "türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini göstərir" [3,112]. XI əsrdə yaşayan türk xalqlarının demək olar ki, hamısı barədə, onların dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış təzi haqqında məlumatları əks etdirən yeganə əsər olması "Divanü-luğat it-türk"-ü XI-XII əsr türklərinin etnoqrafiyasının və etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində də dəyişməz mənbəyə çevirir. Z.Qorxmazın bu barədə söylədiyi fikirlər əsərin türkoloji dilçilikdəki rolunu açıq-aşkar üzə çıxarır: "Ensiklopedik bir lüğət olan "Divanü-luğat-it türk" mədəniyyət tariximiz qədər türk dili tarixi üçün də əhəmiyyətli bir mənbədir. Biz bugün türk dilinin mətnlərlə açıqlanması mümkün olmayan bəzi qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasında və müqayisəli dil tədqiqatlarında "Divanü-luğat-it türk"dəki faktlara əsaslanır və ondan geniş şəkildə yararlanırıq" [4]. Çünki, "Divan"ın əks etdirdiyi söz sistemi türklərin ailə-məişət vəziyyətini, qohumluq əlaqələrini, qədim və yeni inanclarını, sənət-peşə tərzini, cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, hərbi-siyasi idarəetməni və s. əhatə edir. Necə deyərlər, "Divanü-luğat-it türk" bilavasitə türk dillərinin nüfuzuna, əhatə dairəsinə, söz və ifadə zənginliyinə, onların

qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin, qayda-qanunlarının izahına, elmi şərhinə və s. həsr olunmuş kapital tədqiqatdır” [5]. Həqiqətən də, qeyd olunan əsər Nizamiyə qədərki və Nizami dövrünün, yəni qədim dövrlərdən başlayaraq XI əsrə qədərki türk dillərinin ümumi mənzərəsi barədə tam geniş məlumat verir. “10 ilə yaxın müddətdə Çin səddindən Bizans torpaqlarına qədər olan əraziləri, Türkünstan, Sibir, Volqa boyu əraziləri gəzmiş M.Kaşğari müxtəlif türk boylarına aid şeir parçaları, folklor nümunələri toplamış, bu boyların dilini tədqiq etmiş, onların fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qeydə almış və bu xüsusiyyətləri öz əsərində həmin dillərə aid söz və söz birləşmələrini misal gətirməklə çox mükəmməl şəkildə tədqiq etmişdir” [6]. Əsl etnoqraf kimi gəzdiyi yerlərin xəritəsini də tərtib edən M.Kaşğari əsərin giriş hissəsində gəzdiyi 20 böyük və digər kiçik türk qövmələri və onların dili haqqında geniş məlumat vermişdir.

XI əsr türk tarixinin yeni inkişaf mərhələsi, sivilisasiyanın türk torpaqlarında intişar etdiyi bir dövr olmuşdur. İslam-türk mədəni birliyinin fonunda yenidən çiçəklənən dövlətçilik ənənələri, iqtisadi inkişaf maddi-mənəvi mədəniyyətin yeni istiqamətdə formalaşmasını da təmin etdi. Tarixin bilinməyən çağlarından öz adət-ənənəsi, yaşayış tərzi, mədəniyyətilə qonşu xalqlar üçün güclü təsiredici qüvvə olan türk boyları, qədim Tenriçilikdən özlərinə heç də yad olmayan monoteist İslam dininə keçid zamanı da qısa müddət ərzində böyük bir maddi-mənəvi dünya yaratdı. Türklərin heç bir təzyiqlə qarşılaşmadan islamı qəbul etmələri, üç ana səbəbə söykənməkdədir. Birincisi, Türklərin inanc və yaşayışlarının islama çox yaxın olmasıdır. Tək bir yaradıcıya iman, axirətə və ruhun ölməzliyinə inanma və yaradıcıya qurban təqdim etmə kimi təməl inanışlar islamda da vardı. Zina, oğurluq, qəsb, adam öldürmə, yalan və intriqa kimi pis xasiyyətlər, islamda da şiddətlə qadağan edilirdi. Nəhayət, islamdakı cihad əmri, Türkün əlpli və fəth fikrinə uyğun düşürdü. Bu kimi səbəblərlə əvvəlcə Mavərünnəhr (Türkünstan) ərazilərində yaşayan Göytürklər arasında islam dini yayılmağa başladı. Türklərin islamı qəbulunun ikinci mərhələsi də bu sırada reallaşmağa başladı. Bir qədər şimalda və qərbdə məskunlaşan Müsəlman olmayan Türklər, xüsusilə Türkünstanla ticarət əsnasında, öz dillərində danışan qardaş tayfalarının dinini daha tez və asanlıqla qəbul edirdilər.

Türkünstan türkləri arasında islamın yayılmasıyla digər Türklərin başqa dinləri qəbulu demək olar ki, eyni dövrə təsadüf edir. Şərqdə uyğurlar Manixəizm, şimalda Xəzərlər Yəhudi və qərbdə Dunay bulqarları Xristianlıq dinini qəbul edərkən Mavərünnəhrdəki Türklər arasında da islam, 8. əsrin əvvəllərindən etibarən yayılmağa başladı. “İslam-türk mədəniyyəti” məfhumu ilə dünya tarixində əks olunan bu mərhələ Türk xalqlarının yeni inkişaf mərhələsi üçün başlanğıc oldu. Qaraxanilər zamanında türk xalqlarının yaşayış tərzi araşdıran Z.V.Toğana görə “30 il yaşayan və zaman-zaman qüvvətlənən Qaraxanilər dövlətinin özünəməxsus mədəniyyəti, adət-ənənəsi var idi. Mədəniyyəti təmsil edən boylar arasında karluqlar, cigillər, yağmalar, arğular, tuxsilər və digərləri başlıca yer tuturdu. Fərqli dinlər, mədəniyyətə, adət-ənənəyə təsir göstərirdi” [7.43]. Bu dövrün mədəni-elmi mərkəzləri eyni zamanda iqtisadi və ticari inkişafına görə şəhərlər arasında seçilən Kaşğar və Balasaqun idi. Ancaq təkcə bu şəhərlərdə yaşayanlar deyil, həm də Bizans sərhədlərindən Çin səddinədək ərazilərə səpələnən türklər arasında dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, tibb, fiqh sahəsində islam dünyasına böyük əsərlər verən mütəfəkkirlər yaşamışlar. Belə geniş bir arealı əhatə edən türk boyları, tayfaları isə vahid türkcəyə sahib deyildi. Bizansla sərhəddə olan qıpçaq və oğuzlar Çin sərhəddində yaşayan uyğurlarla Orta Asiyadakı Qaraxani türkləri arasında hiss ediləcək dərəcədə dil fərqləri yaranmışdı. Bunu dilin leksik, qrammatik səviyyəsində izləmək mümkündür. Xüsusilə, bu dillərin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi leksik fərqliliklərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu dövr türk dillərinin leksikası üçün xarakterik olan əlamət isə orta türk dillərilə yanaşı, qıpçaq, oğuz və digər tayfa dillərinin özünəməxsus leksik qatı formalaşmağa başladı. Məsələn, digər türk dillərində “**ayı**” *Adig* [8.132], deyə adlandırıldığı halda, qıpçaqlarda o “*Apa*” [8.145], oğuz və yağma dillərində isə *Ayığ* [8.162] kimi tanınır.

Ümumi türk leksikasında **Aşlıq** “mətbəx, yeməxana” mənasında işlənsə də, oğuzlar bu sözü “buğda”-nı adlandırmaq üçün istifadə edirlər. Qab-qacaq mənasında işlənən **Ayaq** sözü –Kaşğariyə görə “oğuzlar bu sözcüğü bilmezler, onlar bu gibi şeylere *Çanaq* der [8.162]. “**Bal**” sözü isə yalnız “Suvar, Qıfçaq ve Oğuz lehçelerinde kullanılır. Diğer Türklər buna *arı yag der*” [8.168]. Yəhərlərə,

kəmər başına, toqqalara işlənən qızıl, gümüş instruksiya *أستم (Üstəm)* oğuzlar tərəfindən *saxt* adlanır [9.169]. Türklər tərəfindən “darı” mənasında işlənən “**Ügür**” sözü də oğuzlara tanış deyil [8.634].

“Divanü- lüğət-it türk” əsərinin tarixi dəyəri həm də onun dövrün etnoqrafiyasının demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözləri özündə əks etdirməsindədir. Bu sözlərin həm Xaqaniyyə türkcəsindəki, həm də digər türk dillərində işlənmə variantları və izahı çox mükəmməl şəkildə verilmişdir. M.Kaşğarının topladığı söz- anlayışların bəziləri müasir dilimizdə olduğu kimi işlənir, bəziləri isə dialektlərdə işlənsə də elmi üslubda işlək deyildir. Elə anlayışlar da var ki, hazırda dildə dəyişikliklərə uğrayaraq işlənir, bəziləri isə dildən tamamilə çıxmış yeni sözlərlə əvəzlənmişdi. Məsələn, qızılca, çiçək xəstəliyinin adı “**Çeçək**” şəklində işlənmişdir, yaxud da “**Qarı**” sözü “önqol, qolun dirsək ilə əl arasındakı hissəsi” deyər aydınlaşdırılır ki, müasir dildə qolun bu hissəsi “said” tibbi anlayışı ilə ifadə olunur. “Sinir” termini isə “Divan”da “singir” olaraq işlənir. Yalnız “sağırnun” hərfi ilə işlənən termin indi “nun” hərfilə (n) işlənir. Bəzi dialektlərdə isə dilimizdə əvvəllər olduğu mənada işlənilir. Ancaq xörək adı olan “tutmac” müasir dövrdə Azərbaycanın yalnız bəzi regionlarında, dialektlərində işlənilir. Türkiyədə isə Cənub Şərqi Anadolu və Frakiyadan başqa demək olar ki hər yerdə, 34 vilayətdə bilinən bu yemək xəmirin kiçik kublar şəklində kəsilərək qaynayan suya tökərək bişirilməsidir. Bəzi yerlərdə içində qatıq, yarma, noxud, mərcimək kimi ləvazimatların əlavə edildiyi bu tarixi yemək Türkiyədə Fide, Kesme, Hamur, Tutmaç, Tutma kimi adlarla da tanınır [10].

Ümumiyyətlə, “Divanü- lüğət-it türk” əsərinin lüğət tərkibi XI əsr etnoqrafik leksikanın kənd təsərrüfatı, məişət, təbabət, peşə-sənət sahələrinə aid çox sayda sözləri əhatə edir ki, bu da tarixi etnoqrafik dil tədqiqatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı toplanan və həmin dövrə aid edə biləcəyimiz sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq öyrənmək mümkündür:

I. Xalqın məişəti ilə bağlı etnoqrafik leksika. Buraya aşağıdakı yarımqruplar daxildir:

- 1.1. məişət avadanlıqları ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.2. geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.3. kulinariya ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.4 xalqın əyləncə və oyunları ilə bağlı etnoqrafizmlər.

II. Xalqın adət-ənənəsi və dünyagörüşü ilə bağlı etnoqrafik leksika. Buraya aşağıdakı yarımqruplar daxildir:

- 2.1. türk adət-ənənə və mərasimləri ilə etnoqrafik dil vahidləri.
- 2.2. dini dünyagörüşü və inancları ilə bağlı etnoqrafizmlər.

Hər bir xalqın mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini onun məişəti təşkil edir. Məişət xalqın maddi və mənəvi dünyasının əsasında formalaşan, eyni zamanda, maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafına təsir edən amil kimi etnoqrafik leksikanın əsas formalaşma mənbələrindəndir. Xalqın fərdi milli xüsusiyyətlərini, çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdişlərini özündə əks etdirən məişət həyatı etnoqrafik baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Bir etnosu digərindən fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən olan məişət həyatının hər bir sferasının dildə daşıyıcısı olan etnoqrafik dil vahidləri xalqın istehsal fəaliyyətinin onun dil-təfəkkür münasibətlərinə təsirini əks etdirir. Məişət etnoqrafizmləri adı altında öyrənilən belə dil vahidləri ev əşyalarını, məişətdə istifadə olunan alətləri, məskunlaşma və tikinti ilə əlaqədar ləvazimatları və s. əhatə edir. Bu qəbildən olan sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Məişətlə bağlı türklərin istifadə etdiyi sözlər, ifadələr- **tünlük** (pəncərə, baca), **tünqşü** (şamdan), **tülfir** (qumaşdan ya da ipəkdən tikilən pərdə və ya örtü), **toy eşiç** (gildən düzəldilmiş tava), **awus** (şam).

2. Geyim adları ilə bağlı **artıq** (qadın mintənəsi, korset), **bağırdaq** (qadın geyiminin üst hissəsi), **başaq/ başmaq** (çarıq), **bertü** (jaket), **büküm etük** (qadınların geyindiği çəkmə), **didim** (gərdək gecəsi gəlinin geydiyi tac), **çekrek qapa** (tək qat yundan hazırlanan nazik qaftan. Kəllələr geyinir), **bürünçük** (yaşmaq, qadın örtüyü), **tonug** (geyim), **çirgüy** (qaftanın hər iki tərəfində olan və içindən qurşağın keçirildiyi ilməklər) kimi sözlər türklərin geyim mədəniyyətinin necə yüksək olduğunu göstərir.

3. Mərasimlərlə bağlı məlumatlar verən müxtəlif sözlər isə türklərin inanclarını, müqəddəs dəyərlərini, qonaqpərvərliklərini özündə əks etdirir. Məsələn: **arquçi** (2 nəfər arasında vasitəçi olan, evliliklərdə qudalar arasında gedip gələn, xəbər gətirən kimsə), **badram** (bütün xalqın birlikdə yaşadığı sevinc və əyləncə. Oğuzlar şənlik, şölən gününə bayram deyər.), **bar yığde** (mərasimlərdə istifadə olunan geniş bir ağaç). **biçiş** (toy-düyünlərdə və ya varlıların keçirdiyi şölənlərdə qonaqlara verilən işləməli ipək parça), **egət/ egətlik qarəbāş** (toy gecəsi gəlinlə birlikdə gedən və ona qulluq edən gənc qız), **eşük** (bir bəy və ya xaqan öldüyü zaman, ona hörmət əlaməti olaraq, onun məzarının üstünə örtülməsi üçün göndərilən işləməli parçanın adı. Bu parça daha sonra kasıblar arasında paylanırdı.), **yāt** (yağış və ya külək gətirmək üçün daşlarla həyata keçirilən şaman ayini), **kenç liyü** (xaqanların şölənlərində və ya bayramlarda qurulan, hər kəsin ürəkdən yağmalarcasına yemək yediyi süfrə) və s.

Qədim tarixə məxsus türk xalqlarının qədim adət-ənənələri, özünəməxsus mərasimləri və bu mərasimlərlə bağlı qayda-qanunları mövcuddur. Bu ənənələr özündə şamanizmi, Tenriçiliyi, İslamı, zərdüştlüklə yanaşı, türk xalqlarının tarixini də əks etdirir. Abdülkadir İnanın sözlərilə desək, M.Kaşğari “müsəlman türklərin qədim şamanizm qalıntıları olan sözləri və ifadələri izah edərkən əsl şamanist Türk kimi danışır” ([11]. Bəzən də verilən izahlardan sonra “türklər buna inanır”,

"türklər arasında geniş yayılmışdır" kimi cümlələrdən istifadə XI əsr türklərinin hər nə qədər islamı qəbul etsələr də tenriçilik və şamanizmdən uzaqlaşmadığını, inanclarını itirmədiklərini göstərir. **Kam** (kahin, şaman), **çuvi/çıvı** (bir cin dəstəsi), **ırk** (falçılıq, kahinlik, birinin ürəyindən keçənləri bilmək), **ısrık** (uşaqları pərilərdən və göz dəyməsindən qorumaq üçün edilən əfsun zamanı deyilən söz), **kovuz/ kovuç** (cinlərdən qorunmaq üçün əfsun), **üngüjin** (çöldə insanı öldürən qulyabani, qarabasma), **yəl** (cin), **yelpik** (cin vürməsi), **yelwiçi** (falçı) şamanizmin izlərini əks etdirən sözlərdən bir neçəsidir.

İslamla bağlı işlənən **çomaq** (Müsəlman Uygur və qeyri-müsəlmanlar tərəfindən işlənən söz), **biti** (vəhylə gələn səmavi kitablardan biri), **nöm** (din), **yalawaç** (peyğəmbər), **yükünç** (namaz) kimi sözlər də islamın qısa müddət ərzində türklər arasında necə yayıldığıнын bariz nümunəsidir.

Dövrün məişət tərzini, türklərin gündəlik yaşayışını, məşğuliyyətini bilmək üçün müxtəlif vaxtlarda, mərasimlərdə oynadıqları oyunları, yarışları ilə tanış olmaq vacibdir. Əksəriyyəti hələ də türk xalqları arasında bilinən və oynanılan həmin oyunlarla bağlı işlədilər **ötüş**, **oxşagu** (oyuncaq), **tepük**, **qaraguni** (uşaqların axşam oynadığı bir oyunun adı), **büdhüştü**, **müngüz müngüz** (bir uşaq oyunu), **çanlı manglı** (uşaq oyunu), **kudhurçuk**, **çalış** (güləş), **bedhütti**, **çögn** (çovkan oyununda istifadə olunan dəyənək), **etiç** (uşaqların "ceviz" oyununda hədəf kimi istifadə olunan çuxur), **kudruşdı**, **yalngu** (qızların oynadığı bir oyun, yelləncək), **kutruşdı** kimi sözlər XI əsr türklərinin idman və əyləncə tərzini özündə əks etdirir.

Türklər tarixən sənətkarlıq və müxtəlif peşə sahələrinin tətbiqi baxımından digər dünya xalqlarından seçilmişdir. Təbiəti və onun verdiklərini müqəddəs hesab edən türklər Tanrının onlara bəxş etdiklərini lazımınca dəyərləndirməyə çalışmışlar. Tarixən metalçıxarma və metalışləmənin mahir ustaları hesab olunan türklər həm də daşışləmə, dulusçuluq, ağacişləmə, misgərlik, zərgərlik, dəriçilik, xalçaçılıq, tikmə və toxuma kimi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmuşlar. XI əsr etnoqrafik leksikasını araşdırarkən bütün bu sahələrə aid çoxsaylı faktlar əldə etmək mümkündür. Bu dövr mənbələrində adı keçən **bazgān** (dəmirçi çəkici), **bezenç** (ipək ya da toxuma ipi yumağı), **bistek** (daranmış və əyirməyə hazır pambıq), **bogmaq** (qızıldan və ya başqa bir qiymətli metaldan hazırlanan, qiymətli daş-qaş və incilərlə bəzənmiş, gəlinin taxdığı bir boyunbağı), **botar** (bir həsirə toxunmasında arğaç olaraq istifadə olunan ip), **çaruqluk** (çarıq hazırlamaq üçün hazırlanmış dəri), **çıgrı** (ipək əyirmək üçün istifadə olunan alət), **çoqubarı** (metal əritmədə istifadə olunan qələbin düzəltdiyi gil), **tülüg yadhım** (tüklü yayğı, xalı) kimi sözlər türk sənətkarlığının tikmə və işləmə, xalçaçılıq, dəri işləmə, zərgərlik, misgərlik, dəmirçilik kimi bəzi sahələrini əhatə edir.

Nəticə. Yuxarıda sadalanan söz qrupları və onlara aid verilən nümunələr göstərir ki, etnoqrafiyanın istənilən sahəsilə bağlı mənbəşünaslıqda mühüm rol oynayan lüğət türk xalqlarının müqayisəli-tarixi leksikasını, etimoloji, etno-mədəni və etnolinqvistik xüsusiyyətlərini öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı- "Elm və Təhsil"- 2009, 272 s, s.8
2. Hacıyev T. Mahmud Kaşğariyə layiq əsər.//Y.Quliyeva.Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası, Bakı, 2010.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002, 598 s.
4. Korkmaz Z. Oğuz türkçesinin tarixi gelişim süreçleri ve "Divanu-lüğat-it-türk"// <http://www.tdk.gov.tr/oguz1html>
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. I cild, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
6. Həsənlı Ş. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası.//Tədqiqələr №1, Bakı-2006, s.6-12..s
7. Togan Z.V. Karahanlılar (840-1212). İstanbul., 1967., 145 s.

8. Kaşğari M. Divanu-luğat-it-türk. Çeviren: Serap Tuğba Yurteser, Seçkin Erdi. Kabalıcı yayınevi,
9. Kaşğari M. Divanu-lugat-it-türk” Tərcümə edən R.Əsgər. 4 cilddə., I cild
10. www.turkish-cuisine.org/TARİFLER/RECETELER
11. İnan A. Divanü-lugat-it-türk`te şamanizme ait kelimeler. Türk kültürü . sayı: 100, Şubat-1971.

Rəyçi:

Nizami ad. Daşkənd Dövlət Pedaqoji Umiversiteti
p.e.d., prof. Səidəkbər Bulatov
Rusiya Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki